

ПРЕХОДЪТ КЪМ КАПИТАЛИЗЪМ И ИДЕОЛОГИЧЕСКАТА ХЕГЕМОНИЯ НА НЕОЛИБЕРАЛНИ МОРАЛНИ ЦЕННОСТИ В БЪЛГАРИЯ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Университет за национално и световно стопанство

vkprodanov@gmail.com

THE TRANSITION TO CAPITALISM AND THE IDEOLOGICAL HEGEMONY OF NEOLIBERAL MORAL VALUES IN BULGARIA

VASIL PRODANOV

Abstract

Three levels of movement toward neoliberal ethics and moral consciousness in Bulgaria after the geopolitical collapse of the state socialism in 1989 are analyzed in this article: the rejection of the previous world outlook and ideological consciousness; paradigm transformation of the social and humanitarian sciences; endorsement of the ideas for liberal moral and ethics as hegemonic in the mass ideological consciousness. The new ideological apparatus for production of public opinion and changes of values are outlined. The thesis that leading characteristic of the new neoliberal moral consciousness is the non-cooperative individualism is justified.

Keywords: transition to capitalism, ideological hegemony, neoliberal moral consciousness, ideological apparatus, non-cooperative individualism

След 1989 г. в България се извършиха радикални промени в геополитическата и геоекономическата ориентация на страната, осъществи се преход от държавен социализъм от съветски тип към неолиберален капитализъм от американски тип. Разрушени и разграбени бяха принадлежащи на всички българи активи за десетки милиарди долари. Внезапната и дошла по външни геополитически, а не по вътрешни естествени процеси на развитие идеологическа и ценностна промяна доведе до разпад на предходни културни и морални модели на поведение, до нови идеологически идентичности и ориентации, до разрушаване на съществуващи социални връзки, загуба

на работни места и на перспективи за развитие на милиони хора, политически чистки, масово бягство в търсене на по-добър живот някъде другаде извън своя народ и своята страна. Започна радикално пренаписване на българската история, заклеяване на големи периоди в нейното развитие, а с това и допълнителен разпад и трансформация на идентичностите. Цивилизационно българите бяха противопоставени на русофили и русофоби. Социално-икономически бяха разделени на една съвсем малка група свръхбогати и близо половината, живеещи в бедност или намиращи се в риск от бедност.

1. Три равнища на радикална ценностна промяна по посока на неолиберална етика и морално съзнание

В обществото като цяло се извърши радикална промяна по посока на неолиберална етика и морално съзнание. Три са основните равнища на тази промяна.

1.1. Промени на светогледно и идеологическо равнище

Промените в моралната система, започващи постепенно след 1985 г. и взривно след 1989 г. са свързани на първо място с трансформацията на целия светоглед, на цялостното възприятие на обществената действителност чрез радикално преобръщане на дискурса на тяхното обяснение и влизане в един алтернативен ценностен свят. Доминиращите възприятия на масовото морално съзнание и публичната сфера се изместиха:

- От дискурса на предходните класови, социалистически ценности към дискурса за общочовешки ценности, интерпретирани като „европейски ценности” и „евроатлантически ценности”.
- Още по време на перестройката се направи оценка за „взаимна зависимост по сигурност” и се изтъкна, че няма да има повече обособено решаване на проблемите в рамките на социалистическата система, а се предполага отвореност и взаимодействия със страните от развития капиталистически Запад.
- Извърши се преход на източноевропейските общества от предходното им състояние на обособяване от световния капитализъм, отделянето на държавния социализъм като различна самостоятелна социално-икономическа и политическа

система и представата за капитализма като отиващо си общество към интегрирането с него. Идеологическото възприятие, осигурило тази промяна, бе възприемането на неолибералния капитализъм и либералната демокрация като „край на историята”, а на държавния социализъм като „отклонение от историята”, което е било най-последно отстранено и сега вече вървим по магистралния, валиден за всички останали път на тази история.

- Началото на прехода и разпадът дойдоха чрез отказ от предходния интернационализъм и възход на национализма в отношенията между отделните социалистически държави и вътре в тях при федерални републики като СССР, Югославия, Чехословакия. Най-напред по времето на перестройката в отношенията между бившите социалистически страни се премина от „братско сътрудничество” в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ към разделяне по интереси вътре в предходната „социалистическа система”. Горбачов се отказа от „братското сътрудничество” и премина към принципа на капиталистическия пазар в отношенията си с останалите социалистически страни, а Елцин се отказа и от останалите съветски републики, отделяйки Русия в самостоятелна държава. Като идентичност се разпадна „съветският човек” и на негово място се появиха национални идентичности, конструирани чрез връщане към стари травми и архаично минало или чрез противопоставяне на тези, с които си бил по-рано заедно в една общност.

- В България се извърши движение от представата, че „дружбата със СССР е като слънцето и въздуха за всяко живо същество” към „Пътя към Европа” – съответно от идеята, че истинските ценности и посоки на движение на историята идват не от Москва, а от Брюксел и Вашингтон. Защитата на така нар. „европейски” и „евроатлантически ценности”, наложени отвън, замени защитата на националните интереси.

- От представите и политиките на „исторически преход към комунизма” се направи преход към представите и политиките на „исторически преход към демокрация”. Моралът винаги е бил свързан с разделението между профанно и сакрално, той е бил в сферата на сакралното, това което трябва да бъде, което си дължен. Именно тази сфера бе коренно преобърната. От сакрално пространство, в което „комунизмът” е висша ценност на движещите се към него народни маси се извърши

радикална ценностна трансформация по посока на представата, че „комунизмът” е въплъщение на злото за антикомунистите и неосъществим „красив идеал” за трансформиралите се в „леви” и „социалисти” бивши комунисти.

Извърши се ценностна пресемантизация на основните понятия, чрез които се възприема светът край нас в две основни посоки. Първата бе свързана с това, че голямо количество понятия, които са били изпълнени с негативни конотации, получиха положителен знак, а такива с позитивни значения бяха трансформирани на 180 градуса като в тях бе вложено силно негативно звучене.

Втората посока бе на рязко стесняване на определени понятия и предлагане на това стеснено съдържание като истинното понятие. Типичен е случаят с понятието „свобода”, което се редуцира до негативното понятие за свобода, разбрано като липса на ограничения, а в това негативно понятие се направи редукция до две основни значения – свобода на словото и свобода на пазарните субекти. Така предходните представи за свобода се редуцираха до едно неолиберално понятие, в което всяко ограничение на пазара от държавата се възприема като несвобода. Именно така разбраната неолиберална свобода започва да се въздига на пиедестал. Тази идеология за „свобода” бе инструмент за налагане на свободен пазар и падане на границите, даващо възможност на големите транснационални корпорации да овладяват основните ресурси на съответната държава. Под лозунга за „свобода на движение на хора”, „падане на Берлинската стена” и „падане на желязната завеса” се извърши гигантски „брейн дрейн”, кражба на учени и висококвалифицирани специалисти – грабеж за трилиони долари, осъществен от държавите от капиталистическия център, периферизиращи и връщащи назад с десетилетия така „освободените” държави.

Проблемът е, че свободата има много измерения и в една или друга степен можем да я открием в различни светогледни контексти. Маркс разглежда бъдещото комунистическо общество като „царството на свободата”. Наред с неолибералното понятие за свобода има противоположни позитивни възприятия на свободата, които предполагат ограничения на пазарните субекти и създаване на възможности за развитие на отделните индивиди и общности, които да им дадат възможност да формират способности, с които да достигат едни или други цели. Докато по телевизионните канали вървят неолиберални възторзи за „свободата”, по улицата стотици хора ровят в

кофите за боклук, просят, самоубиват се, че са останали без работа или не могат да си плащат дълговете. Милиони водят полугладно съществуване, други милиони са в своеобразно почти робско положение като гастарбайтери в Западна Европа, огромно количество жени продават своето тяло, за да могат да се изхранват. Интернет сайтовете са пълни с предложения за продажба на органи от хора, които не могат да изхранват децата си или да плащат дълговете си и това е по-страшно дори от робско положение. Милиони не могат да се лекуват, защото нямат пари за това. Хиляди българчета отпадат годишно от училище поради липса на средства. Българинът се е оградил, за да опази живота и имуществото си с повече железни врати и решетки отколкото по времето на турското робство. Стои въпросът при това положение тези хора кога са били по-свободни – преди това ли, когато не са имали тези проблеми или след това, когато те са се появили.

Протича процес на деинтелектуализация и ирационализация на светогледно равнище. Масовото съзнание, което в ситуация на нарастваща неопределеност и несигурност се сблъсква с непрекъснато разминаване между обещания на политиците и резултати, между намерения и резултати, се ирационализира ускорено. Бурно разцъфтяват всякакви конспиративни теории. Имаме завръщане на суеверия и лъженаука. Още в началото на промените знаменитост става руският екстрасенс Кашпировски. Министерството на отбраната почва да копае дупки в Царичина и да търси извънземни. Ванга става знаменитост, на която се посвещават църкви и филми. В обществото започват да се подвизават стотици врачки, астролози, пророчици, контактори, които изместват рационалното мислене за нещата. В Интернет астроложката Алена става по-популярна и търсена от масите от от председателя на БАН и от ректора на Софийския университет. По телевизионните канали се появяват врачки, които претендират да правят политически прогнози. Задължително четиво, с което печелят почти всички вестници става всекидневната страница със зодиите, на която всеки може да открие какво го очаква.

Изчезването на възможността с честен труд да оцелееш, да получиш достоен живот, да се изхраниш се замества с масово налагане на идеята за късмета, за това как можеш да спечелиш от някоя хазартна игра по телевизията, от лотарията, от тотото. На мястото на „обществото на труда“, което слави „трудовия човек“ е дошъл „казино

капитализмът” (терминът е на британската икономистка Сюзън Стрейндж) – общество, в което всичко е лотария, разделяща хората на малка група печеливши и на огромна част губещи.

Този тип масово съзнание става лесно манипулируемо в една или друга посока, тъй като когнитивното равнище на възприятие на процесите в него започва да се снижава. Лесно е податливо на слухове, непрекъснато го гонят страхове.

1.2. Промени в социалните науки, които формират светогледа на човека

През последните десетилетия във философията на науката доминира идеята за парадигмите, за това че и природните, и социалните, и хуманитарните науки се развиват от научни общности, които поставят в основата им определени ценности. Промяната на парадигмите е свързана с радикална промяна на ценностите. Точно това става и със социалните науки в България след 1989 г.

Радикалните промени характеризират всички социални науки и на първо място философията, научния комунизъм и политическата икономия, обединени до 1990 г. в катедри по „марксизъм-ленинизъм“ във висшите учебни заведения. Тези катедри са разпуснати, занимаващите със съответните дисциплини са заклеямени, приема се дори специален закон – „Законът Панев“, лустриращ работилите в тях, забраняващ им да заемат определени длъжности. Редица от тях са принудени да напуснат своите работни места в университетите. Извършва се скок:

- От философия на марксизма-ленинизма към кантиански, постмодернистски и всякакви други философии.
- От научен комунизъм, който се опира на идеята за социално-икономическата обусловеност на политическото развитие на човечеството и формационната теория, към чиста политология, радикално променила предмета си, разбираща го като изследване на политическата сфера, независимо от икономическата и с предпоставката, че автономно движението на света е „към демокрация“.
- От политикономия, опираща се на холистично виждане на света и човека към икономикс, чийто изходен пункт е идеята за „homo economicus“, разбран като егоист, чиято единствена цел е да максимизира ползата си в различни ситуации на избор.

Извършва се преход от представата, че зад различните социални теории стоят различни ценности и идеи и в този смисъл те са идеологически натоварени, към сциентистката представа, че има единствено истински социални теории – тези, които се продуцират на Запад. Пренебрегва се фактът, че в същия този Запад има идеологически мейнстрим теории - в момента това са различни теории, обосноваващи неолибералния капитализъм, изгодни за икономически най-силните в обществото, но има и такива, които не са им изгодни – хетеродоксални теории.

На основата на това сциентистко разбиране за единствените верни научни теории започнаха да се оценяват учените в България в обществените науки – според това дали имат публикация в съответното англоезично списание с висок рейтинг, което по принцип представя именно неолибералната идеологическа ортодоксия.

1.3. Налагането на представите за либералния морал и етика като хегемонни в масовото идеологическо съзнание

Връщането на капитализма в България става не във версията му на капитализъм със силна национална държава, както преди 1944 г., а на внесен отвън глобализиран неолиберален капитализъм, с който се внасят и съответните неолиберални морални ценности, предлагани като така нар. „евроатлантически ценности”. Те се наложиха като хегемонно съзнание чрез новите идеологически механизми, медии, неправителствени организации, образователната система, заместващи предходните морални ценности от времето на социализма. Кои са някои от съществените морални характеристики на тези ценности, имащи значение за новите поколения?

Първо. Това е тяхната маркетизация и комодификация. Водеща характеристика на неолибералното мислене е възприемането на човешките същества чрез понятия като „човешки капитал”, „символен капитал”, „социален капитал”, а не през призмата на морални ценности или Кантовия категоричен императив, който гласи че човекът трябва да бъде самоцел, а не средство. В лекциите си за либерализма известният френски мислител Мишел Фуко отбелязва, че всичко, свързано с човека - като се почне от неговия външен вид и интелект, мине се през образованието и брака му и се стигне до местоположението му, се разглежда като инвестиране на време и енергия, чрез което се правят възможни бъдещи доходи. “Homo economicus е предприемач и при това

предприемач на него/нея самия/самата“[1]. Ключова характеристика на неолибералното мислене е, че то възплъщава логиката на пазара. Това е мисленето на човека, който преследва своя личен интерес, а не никакви колективни ценности, не колективизма или солидарността.

Второ. В началото на промените след 1989 г. започва мощна атака срещу предходните разбирания за „колективизъм“ за сметка на прослава на индивидуализма. Заклеймява се дотогавашната идея за „новия човек“ като утопична. Започват да се популяризират твърдения, че човек по своята природа е егоистично същество и чрез каквато и да е промяна никакъв „нов човек“ не може да бъде създаден. Списание „Философска мисъл“, което до 1989 г. е било свързано с идеи на социалистическия колективизъм, започва да пропагандира капиталистическия индивидуализъм на Айн Ранд и да прави кръгли маси с представители на неправителствени организации, чиято задача е да наложат водещата роля на егоизма в българското общество, представяйки го в позитивна светлина.

Колективизмът е заклеймен и отхвърлен, забравен е дори от БСП, бившата комунистическа партия, а на негово място в най-добрия случай от левите партии се поставя понятието за солидарност, но разбрано не като резултат на обективната свързаност на хората, а като индивидуален акт на съгласие да изразиш солидарност с останалите. В това отношение тази тяхна ценност не се различава от същата тази ценност у християн-демократическите и християн-социалните партии, свързани с католическата традиция. Неслучайно, така нар. „солидарна система“ в здравеопазването се налага от правителството на Иван Костов, свързано с партиите, членуващи в Европейската народна партия, където членуват и съответните партии, опиращи се на католическата традиция.

Принадлежността към една или друга общност започва да се разглежда не като включеност на човека в съответната обективна социална система и история, а като резултат на личен избор. Налага се атомизирано разбиране на човека, откъснато от реалностите, които правят същия този човек това, което той е. Ако марксизмът преди това гледа на човека като „съвкупност от обществени отношения“, неолибералното хегемонно съзнание започва да го възприема като „съвокупност от права“. Създава се

представа, че основното, чрез което може да бъде разбран и обяснен човекът са правата, а не отговорностите.

Трето. Започва да доминира либерално разбиране на свободата на човека като негативна свобода и пренебрежение към позитивната свобода, към това обществото да формира у него способности и да му създаде възможности да постигне определени неща. Нормативните граници на поведението в много сфери рухват, започва да се говори за полинормативност на обществата и толерантност към различието. Ключова характеристика на неолибералната морална ценностна система е толерантността към всичко, което не нарушава максимално разширените индивидуални права. Това прави равнозначно всяко мнение и свързаното с него поведение, което води до релативизация на ценностите. Всяко убеждение и всяка система от ценности имат право да съществуват, няма такива, които да имат приоритет. Важното е нито едни от тях да не претендират за общовалидност. Проблемът обаче е, че именно общовалидността на правилата ги прави морални, както отбелязва още Кант. Една от дефинициите на неговия знаменит категоричен императив е „Действай така, че максимата на твоето поведение да бъде принцип за всеобщо законодателство”. Ако обаче всичко е относително, не остава пространство за морални правила.

Четвърто. В центъра на неолибералното мислене се поставят правата на индивидите, а не отговорностите. Това е свързано с такава характеристика на това мислене, каквато е индивидуализма. Не общностите, а индивидите имат значение за него. Това мислене се основава на методологическия индивидуализъм, според който, за да разберем обществения живот, трябва да тръгнем от индивидите. В един свят, в който индивидите, а не общностите са водещи, отговорността и дългът са понятия, които имат вторично значение в сравнение с либералните права. Норми и ценности, които са били типични за обществото векове наред, каквито са семейство, послушание, верност, дисциплина, традиция, губят своето значение. Това в крайна сметка има десоциализиращи и деструктивни следствия, още повече, че в системата на образованието има разпад на предходните социализационни механизми, без те да бъдат заменени с нещо ново, което има като следствие рязко нарастване на насилието и падане на равнището на образованието. Разпадат се, изчезват и се губят колективни лоялности и отговорности на индивида към останалите, за сметка на деформирани

акценти върху правата, повечето от които са съвсем формални и несъпроводени с баланса на задълженията. Така отговорностите водят до едно индивидуалистично общество, в което връзките между индивидите са на основата на пазарния принцип на полезността, печалбата и загубите.

Пето. В неолибералния морален свят, в който доминират индивидите, такива предходни ценности като патриотизъм и национален дълг започват да губят значение. Във формираното се масово съзнание престижно и печелившо е ако изоставиш родината си и се преместиш да учиш, живееш и работиш в някоя от държавите на капиталистическия център, поради което децата на повечето от политиците са в чужбина, докато родителите им тук обясняват на масите колко се грижат за България и искат да бъдат преизбрани в името на България. Предходни сакрални дилеми от рода на „Отечеството или смърт“, „Родината или смърт“ губят смисъл. Глобално изследване на „Галъп Интърнешънъл“ в края на 2014 г. поставя в различни страни въпроса дали хората са готови да се сражават за родината си. Най-висок е процентът на тези, които изразяват готовност за това в Азия -71 %, където влиянието на неолибералните морални ценности е ниско. В България, където те са налагани агресивно в продължение на четвърт век, едва една четвърт от хората са готови да бранят родината си, докато за близо половината националната лоялност е изчезнала, те мислят индивидуалистично само за себе си и не биха го направили.[2]

Шесто. Формират се нови, неолиберални представи за това какво е правилно и неправилно, различни от предходните. Те рязко разширяват правилата за допустимо поведение, в което влизат проституцията, гей-браковете, правата на хомосексуалните двойки да осиновяват деца, дори призивите за узаконяване на леката дрога. Релативизацията на ценностите и маркетизацията на културата водят до своеобразна порнофикация на публичната сфера. Сексуалното поведение престава да бъде интимно и скривано от публиката, както в предишни периоди, а влиза в публичната сфера. Обсъждането на сексуалността се превръща в норма и това се предлага като модел и на училището. Така се снемат предходните табута върху тази сфера. Смята се, че училището трябва да запознава детето с всички форми на сексуални отношения и да накара детето да бъде „толерантно“ към тях. С помощта на западни фондации и средства започва пропаганда на така нар. нетрадиционни сексуални отношения и в

публичното пространство знаменитости, задаващи стандарти на поведение, стават Кончита Вурст и Азис като представители на тези отношения. Това има разрушителни следствия върху ключова сфера на човешките отношения, каквато е семейството. Рязко се увеличават разводите и извънбрачното съжителство, а това става важна предпоставка за демографски колапс на нацията. Различни изследвания показват, че децата започват полов живот на 13-14 години, около половината бебета се раждат извънбрачно и това има деструктивни следствия за семейството като базисна структура на обществото.

2. Идеологическите апарати, производството на обществено мнение и промените в ценностните възприятия на света

Известно е, че традиционен инструмент за налагане на морални оценки, образи, репутации, норми е общественото мнение. Проблемът обаче е кой, как и в каква посока формира общественото мнение в един свят, в който това е професия на хиляди хора в медии, пропагандни институции, пиар агенции, структури за политически маркетинг, брандинг, пиар, реклама. Всички те работят в мощни идеологически апарати, чиято цел е формирането на съответното обществено мнение, признаващо едни и отхвърлящо други ценности. Това, което в най-висока степен се наблюдава с новите идеологически апарати и начин на функциониране на обществото в процеса на преход към капитализма е трансформации на морала чрез целенасочено производство на обществено мнение. Най-различни специалисти по маркетинг, брандинг, фрейминг, черен и бял пиар, негативна и позитивна пропаганда започват целенасочено да изграждат или да рушат репутации и образи, да създават изкуствено доверие към едни събития, индивиди, начин на живот, държави и недоверие към други. Всъщност идеологически хегемонното неолиберално съзнание се налага в крайна сметка с цялата си сила чрез произвежданото от него обществено мнение.

За тази цел на няколко етапа става превземане на старите и налагане на нови неолиберални идеологически апарати. Първият етап е битката за такъв идеологически апарат като телевизията и възможността чрез нея да се наложи различен ценностен дискурс – един процес, който започва с митингите пред сградата на телевизията още в края на 1989 г. и продължава през цялата следваща година до 1991 г., когато СДС идва на власт, а новият ѝ генерален директор Асен Агов заявява, че „телевизията върви с

победителите“ и прави голяма политическа чистка на няколко хиляди души като идеологически неблагонадеждни от гледна точка на принадлежността им към антикомунизма и неолиберализма. Паралелно с това започва откриването на нови телевизионни канали, които в различна степен попадат под външен контрол, както и плурализация на вестниците, които се превръщат в мощни идеологически инструменти за трансформация на масовото съзнание.

Вторият етап е битката за идеологическите апарати, свързани с хуманитарната интелигенция и тази в областта на социалните науки в университетите и научните институти. Под лозунга на “деидеологизация” се закриват в периода 1990-1993 г. катедрите по марксизъм-ленинизъм към университетите и основните институти в областта на социалните науки към БАН. В повечето университети спира преподаването на философия, тя не е задължителна при докторантските изпити, както по-рано. Катедрата по научен комунизъм в СУ се превръща в катедра по политология. В икономическите университети навсякъде се закрива такава дисциплина като политиконимията, която се обвинява за недостатъчно научна и свързана със социализма, а на нейно място се предлагат микро- и макроикономиксът, които се възприемат като нещо надидеологическо и неутрално, а всъщност са свързани с функционирането на неолибералното икономическо съзнание, макар че са представени не като идеология, а като „чиста наука”.

Третият етап е създаването на паралелни идеологически апарати от така нар. „тинк танкове” и фондации на развиващо се с помощта на външно финансиране гражданско общество, играещо ролята на идеологически инструмент за налагане на определено мислене и поведение. Тези финансирани отвън неправителствени организации имат за основна цел именно популяризирането на неолибералния пазар и неолибералния индивидуалистичен модел на света. Става дума за информационно-аналитични центрове и агентура на влияние, финансирани почти изцяло от световния хегемон САЩ директно, от големи корпорации или милиардери като Джордж Сорос, както и политически фондации на основни западноевропейски партии. Чрез тях се налага определена глобална неолиберална хегемония в масовото съзнание. Официално те представят себе си като обективни, рационални, позитивни “експерти”, но реално зад тази неутралност стои съответно неолиберално идеологическо съзнание и политики,

налагани активно в обществото. На сайтовете на тези институти могат да бъдат открити морални оправдания на крайни версии на неолиберална пазарна икономика, апология на либертарианството. Техни авторитети, научни и морални икони са най-популярните неолиберални идеолози на капитализма днес като Айн Ранд, Лудвиг фон Мизес, Фридрих фон Хайек. Особено активно чрез интернет разпространяват подобна литература неправителствени организации от рода на Института за свободен капитализъм „Атлас“, който има ресурси да превежда и качва най-значимите апологетични материали за морала на неолибералния пазар. Там можете да откриете преводи от рода на „Седем морални аргумента за свободния пазар“, „Добродетелта на егоизма“, „Либертарианството – една одисея в света на свободата, морала и просперитета“, „Ерозира ли свободният пазар нравствеността? Не“, „За да процъфтява едно общество, богатите трябва да бъдат оставени на мира“, „Кой казва, че с парите не може да се купи щастие?“, и т.н.

Появяват се множество медии, чрез които се реализира преходът от предходното колективистко към индивидуалистко неолиберално съзнание и морал. Типичен пример е дебелото луксозно списание „Егоист“, излизащо между 1996 и 2006 г., достигащо през 2000 г. огромния за нашите условия тираж от 60000 бройки. То е насочено специално към формиране на ориентациите на аудитория от млади хора между 18 и 35 години. В оценките за неговото развитие се казва, че „за период от 4-5 години го е било „умът и сърцето на нацията“.[3] Гордее се, че умът и сърцето на българската нация са били трансформирани от опиращи се колективистки ценности към основаващи се на егоизма. Неговият собственик Мартин Захариев даже стана депутат в групата на БСП през 2013 г., което е показател за ценностните трансформации на тази партия, която традиционно е била свързана с колективизма. Пропагандаторът на егоизма сред младите хора в България се оказва, че е подходящ да изразява идеите на политическата сила, чиято основна ценност някога е бил колективизмът. От Запад се внасят и започват да излизат на български език сходни по морално-идеологическата си ориентация и роля списания като „Форбс“, „Коспополитен“, „Плейбой“.

3. Некооперативният индивидуализъм на новоформираното неолиберално морално съзнание

Разпадът на предходните колективи, атомизацията на обществото в резултат на прехода, заедно с новите идеологически апарати трансформират индивидуалното съзнание и поведение на българите. Предходният социалистически колективизъм губи материалните си основи с разрушаването на колективните форми на собственост, с ликвидацията на селското стопанство, приватизация и унищожаване на индустриалните предприятия. Той е стигматизиран и отхвърлен като „тоталитарен” за сметка на усилено налагания пропагандно неолиберален индивидуализъм. Индивидуализмът като характеристика на новото неолиберално съзнание става водеща особеност на българина.

Това се вижда от изследванията на отношението между индивид и група, индивидуализъм и колективизъм на българина в сравнение с други култури, правени чрез различни методики. По методиката на Тромпенаарс и Хампдън-Търнър десетина години след разрушаването на социализма и налагането на неолиберален капитализъм (когато списание „Егоист” се продава у нас в тираж от 60 000 бройки) изследователи от Софийския университет задават при социологическо изследване въпрос на респондентите дали повечето индивидуални свободи и възможности, или повечето грижи за другите ще подобрят общо качеството на живот на хората. При отговора на този въпрос се оказва, че 59 % от българите предпочитат индивидуалната свобода пред подобряването на общото качество на живот на всички. В това отношение те са по-индивидуалисти от белгийците (57 %), унгарците (54 %), германците (53 %), ирландците (50 %), гърците (46 %), португалците (44 %), французите (41 %). Българите поради това и очакват много повече индивидуално признание и индивидуално заплащане за своята дейност, за разлика например от японците или французите, които са по-склонни към признание заедно с другите, а не индивидуално. Забележителното е, че ако при българите 79 % от анкетираните държат на индивидуално признание, то при американците този процент е 72 %. При българите също е много висок процентът на тези, които смятат, че по принцип хората трябва да носят индивидуална отговорност, а не за различни простъпки да се търси отговорност на цялата общност, в която са включени – 59 % от българите смятат така, докато при японците – 32 %, при германците този процент е 36, при финландците – 38, при белгийците и холандците – по 43, при ирландците – 45, при испанците – 46 %.[4] По методиката на Хофстеде *общият индекс*

на индивидуализъм определя българската култура като преобладаващо индивидуалистична.

Индивидуалистичните ориентации имат надмощие и се противопоставят на стремежа за социална интеграция. Поддържането на чувството за принадлежност и вяност към групата се оценява като по-рядка културна практика. Социалният статус се придобива на основата на индивидуални достижения, а не поради лоялност и възраст. При това с нарастването на образователното равнище индивидуализмът се засилва, като най-голям е той в София, където е концентрирана основната част от новата капиталистическа икономика, както и притежаващите икономическа и политическа власт елити, задаващи тон на цялото общество.

В същото време следва да се има предвид, че са възможни различни типове индивидуализъм. За разлика от индивидуализма в развитите страни българският индивидуализъм не е конструктивен, т.е. „хоризонтален“, придаващ значение на равенството, а неконструктивен, придаващ значение на властовите йерархии и неравенствата. В САЩ, където въвеждането на капитализма от самото начало на развитие на тази страна се опира на традициите на протестантските общности, индивидуализмът е свързан с наличието на по-високо равнище на доверие към другите, улесняващо работата в група, в екип, кооперирането на усилия, докато у нас ниското равнище на социален капитал възпрепятства ефективното обединение в колективи за съвместни дейности и навсякъде общностите са разкъсвани от конфликти, интриги, неудовлетвореност, хейтърство, усещането за нереализирани амбиции.

Известно е, че либералният индивидуализъм се появява и разгръща в страни, в които започва ранно капиталистическо развитие, то е достатъчно дълго, има висока урбанизация и дълъг период на индустриализация.[5] У нас индивидуализмът има съвсем други характеристики, защото е роден от разпадни процеси, бързо политическо и идеологическо преобладване на хиляди хора, които от дребни мижитурки и конформисти с нереализирано его при социализма се трансформират в яростни либерални и прокапиталистически настроени „демократи“. За да „докажат“, че са такива, те яростно заклемяват всичко от миналото на социализма, с което допринасят за варварското му унищожаване и разграбване.

Това, което отличава формирания се български неолиберален индивидуализъм като резултат на разпадни процеси и външна идеологическа пропаганда е, че той не е свързан с идеята за конкуренцията, в която всеки получава това, което заслужава, каквато е традицията на възприемане в англосаксонските страни и Северна Европа.[6] У нас старият социалистически колективизъм е унищожен, а на негово място имаме атомизирани индивиди при разпаднали се общности, които могат да се обединят само в клиентелистко-политически мрежи, икономическа принуда, страх от обща опасност, омразата си срещу някого, но не и по някакъв друг път.

За особеностите на родения от реставрацията на капитализма индивидуализъм в най-висока степен свидетелства отношението на българина към общи пространства и обща собственост – достатъчно е да се види сложността и неуправляемостта на отношенията в блоковете по градовете и ужасното състояние на общите пространства в блоковете и около тях. След като за повече четвърт век българинът е видял разграбване и унищожаване на принадлежаща на всички собственост за милиарди лева и никаква отговорност за това, той се затваря в себе си и загубва връзка със света, както и готовност и способност за коопериране с другите. Това обяснява редица специфични особености на появилия се в резултат на разпада на социализма и катастрофалната реставрация на капитализма български индивидуализъм.

Първо. Затрудненията при създаването общности на екипен принцип и взаимна лоялност и отговорност, лекотата, с която се разпадат вече създадени организации и общности. Неслучайно в България на определен етап имаше 400 партии, повече отколкото във всяка друга страна на човек от населението, а получаването на работа, свързана с държавни институции и партии, както и с финансиране вървящо чрез тях, става с помощта на клиентелистко-партийни и семейни връзки.

Второ. Трудностите в носенето на колективна отговорност обясняват защо е толкова ужасно състоянието в общите площи в блоковете и около тях в градовете. Току-що създаден, Законът за управление на етажната собственост се преправя, защото не работи и не може да се намери достатъчно ефективен правен механизъм, чрез който да се принудят българите да си сътрудничат.

Трето. Затова и преносът на институции на солидарността в пенсионната и здравната система от Западна Европа у нас е проблематичен. Имаме масово бягство от

тази солидарност, проявяващо се чрез неплащането на осигуровки или осигуряването на равнището на минималната заплата, докато реалната заплата е много по-висока. Този индивидуализъм създава предпоставки нашият политически живот да бъде изместен надясно и сравнително лесно политиците да могат да наложат системата на плосък данък. Крайни извращения на този индивидуализъм са две уникални по своята деструктивност законови промени у нас по време на прехода от държавен социализъм към втори капитализъм, липсващи в която и да е друга бивша социалистическа страна – разбиването на селското стопанство на милиони малки парчета под лозунга “земята на собственика”, както и приемането на радикален по крайностите и извращенията си закон за реституция, преди да започне каквато и да е приватизация.

Четвърто. В същото време обаче цял ред фактори правят много силна тенденцията на бягство от индивидуална отговорност. На първо място причината за това е, че преходът към неолиберален капитализъм е резултат на външни, геополитически фактори, а не на дейността на българите. Вътре в страната имаме висока системна зависимост от глобалната капиталистическа система и компрадорска подчиненост на политическите елити на външни сили. Така възникват големи властови дистанции, създаващи чувство у индивидите, че нещата не зависят от тях. Имаме атомизация в резултат на унищожени трудови общности при разрушаване на икономиката, разпаднали се лични и приятелски връзки в резултат на политическата трансформация, бягство от отговорност и безсилие, неверие в работата на институциите.

На второ място, опитът за индивидуална реализация и индивидуалният успех се натъкват на силна външна съпротива и околна агресия. Всичко това създава нагласи на прехвърляне на отговорност към някой друг. Японската модерна култура функционира, защото запазва характеристики на традиционните “култури на срама”. Англосаксонските и северноевропейски култури формират в резултат на дълго капиталистическо развитие съответни “култури на вината” и отговорността. България с взривната индустриализация през 50-те-70-те години на XX век ликвидира традиционната селска “култура на срама”. След 1989 г. неолибералният капитализъм стимулира развитие на култура на вината в резултат на гигантско унищожаване на национално богатство, натрупване на взаимна омраза и Интернет хейтърство, призови

за Народен съд за виновниците за катастрофата от прехода към капитализма, заклеймяване на отделни политици или социални групи, но и никой не признава, че той е виновен, нито че е отговорен. Разпадните процеси, до които е довел неолибералният капитализъм, легитимират неолиберално морално съзнание, водят до крайна версия на култура, в която непрекъснато някой обвинява някого, а масите обвиняват всички политици при минимизирана култура на срама. Тази култура на вината обаче не е свързана с култура на отговорността, тъй като външни системни зависимости, компрадорски елити и разпаднали се и корумпирани институции не дават възможност да се носи отговорност. Именно за това формиралата се култура на вината се трансформира в гигантско хейтърство, реализирано не само чрез Интернет и социалните мрежи, но и във всекидневието на всяка институция - от училището и отношенията на улицата до отношенията в политиката.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Foucault, Michel.** *Naissance de la biopolitique: Cours au Collège de France.* 1978–1979, Paris: Seuil: Gallimard, 2004, 239.

[2] Вж. Годишното глобално изследване „Край на годината“ на УИН/„Галъп интернешънъл“ сочи, че щастието по света нараства, В: <http://gallup-international.bg/bg/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8/2014/211-WIN-Gallup-International%E2%80%99s-Annual-Global-End-of-Year-Survey-Shows-That-Happiness-is-on-the-Rise>, 30.12.2014

[3] Списанията тип „Яки“, <http://prnew.info/tag/spisanie-egoist/>, 19.08.2010

[4] Вж. **Тромпенаарс, Фонс и Чарлз Хампдън-Търнър.** Да се носиш по вълните на културата, С., Изд. Класика и стил», 2004, с. 72-89.

[5] Вж. **Давидков, Цветан.** *Национална и организационни култури.* С., 2009, 115.

[6] Вж. **Силгиджян, Х. И С.Карабелъова, Е. Герганов, Ю. Генев.** Подобни и различни в рамките на българската култура, В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология.* 2004, Том 96, № 1, 23-29.